

IJTIMOYIY TARMOQLAR TILIDA NOADABIY GRAMMATIK UNSURLAR TASNIFI VA TURLARI

Yodgorova Husniyabonu Otabek qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistranti

Elektron manzil: yodgorovahusniya1203@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19939820>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlar tilida uchraydigan noadabiy grammatik unsurlar, ularning tasnifi hamda qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda internet muloqotining norasmiy tabiati natijasida adabiy til me‘yorlaridan chekinish jarayoni, ayniqsa morfologik shakllarning qisqarishi, sintaktik tuzilmalarning soddalashuvi va shevaga xos grammatik ko‘rsatkichlarning yozma nutqqa ko‘chishi masalalari yoritiladi. Shuningdek, shaxsiy yozishmalar va ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar misolida noadabiy grammatik birliklarning morfologik va sintaktik turlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlar tilining o‘ziga xos “virtual grammatikasi” shakllanayotganini hamda bu jarayon tilshunoslik, xususan, psixolingvistika va lingvistik ekspertiza uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tarmoqlar tili, noadabiy grammatik unsurlar, morfologik o‘zgarishlar, sintaktik buzilishlar, sheva elementlari, virtual muloqot, yozma nutq, lingvistik tahlil, psixolingvistika, internet tili.*

Ijtimoiy tarmoqlar muloqot tizimining ajralmas qismiga aylanishi natijasida virtual makonda o‘ziga xos lisoniy muhit shakllandi. Bu muhitda adabiy til me‘yorlaridan chekinish, ya‘ni noadabiy grammatik unsurlarning faol qo‘llanishi oddiy holga aylangan. Mazkur hodisa nafaqat nutqni tezlashtirish va ixchamlashtirish ehtiyojidan, balki foydalanuvchilarning o‘z ichki his-tuyg‘ularini, erkinligini va hududiy o‘ziga xosligini namoyon etish istagidan kelib chiqadi.

Internet muloqotining norasmiy tabiati grammatik qurilishning soddalashishiga va an‘anaviy qoliplarning buzilishiga yo‘l ochdi. Natijada, shaxsiy yozishma va izohlarda morfologik shakllarning qisqarishi, sintaktik tartibning o‘zgarishi hamda shevaga xos grammatik ko‘rsatkichlarning yozma nutqqa ko‘chishi kabi tendensiyalar yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. Bu esa ijtimoiy tarmoqlar tilini nafaqat muloqot vositasi, balki zamonaviy tilshunoslikning o‘ziga xos tadqiqot obyekti sifatida o‘rganishni taqozo etadi.

Nutqning to‘g‘riligi, sofligi, tiniqligi, ravonligini ta‘minlab turuvchi va unga joziba baxsh etuvchi omil adabiy me‘yorlar sanaladi. Inson qanchalik til me‘yorlariga amal qilgan holda gapirsa, jamiyatda shunchalik o‘z o‘rniga ega bo‘lib boradi. Ammo har doim ham insonlar to‘g‘ri va ravon so‘zlashmaydilar. Chunki inson faoliyatdagi, o‘zining yashash muhiti, dunyoqarashiga ko‘ra o‘ziga xos bo‘ladi. Shuningdek, bu beqarorlik uning nutqiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Og‘zaki nutqdan farqli o‘laroq, nutqning yozma shakli, dastlab, fikrlash, keyin qayta o‘ylanib tahrirlash xarakteriga ega. Yozma nutq shakli uchun quyidagilar xos: grafika tizimi; imlo va punktuatsiya; adabiy me‘yorlarga qat‘iy rioya qilish; so‘z birikmalari va frazemalarni maxsus tanlash; murakkab jumalardan foydalanish; so‘z tartibi; monologik shaklning alohida o‘rni kabilar. Qayd etilgan til an‘analaridan, so‘z birikmalaridan, grammatik qoida va tavsiyalarga

nomuvofiq yondashuv adabiy me’orning buzilishiga olib keladi. Bu esa nutq madaniyatiga ega bo’lmaslik belgisi sifatida qaraladi.

g) uslubiy – so’zlashuv uslublariga rioya qilmaslikdan iborat.

Inson so’zlayotganda leksik qatlam qatori grammatik shakllarni qo’llashda adabiy me’yordan chetga chiqishi mumkin. Bunday noadabiy grammatik unsurlar O’zbekistonning har bir hududida alohida variantlariga ega. So’zlashuv jarayonida inson fikrni ixcham ifodalash, tinglovchiga tezroq yetkazish maqsadida so’zlar va birikmalarni turli variantlarda ifodalaydi. Ya’ni birliklar fonetik hodisalarga uchraydi va bu jarayon, albatta, shaxsiy yozishmalarning barcha turida, shuningdek, maktub va elektron xabar turlarida uchrashi mumkin.

Tadqiqotchi olim S.N.Zeitlin “Nutqiy xatolar va ularning oldini olish” mavzusidagi tadqiqotida nutqiy-me’yoriy buzilishlarni quyidagicha farqlaydi:

a) so’z shakllanishi – so’zlashuv jarayonida tasodifiy, inson bilmagan holda noadabiy shakllangan so’zlarni qo’llashdan iborat;

b) morfologik – so’z tarkibining g’ayritabiiy shakllanishi va nutq qismlarini ishlatishdan iborat;

c) sintaktik – so’z birikmalarini, oddiy va murakkab jummalarni noto’g’ri tuzishdan iborat;

d) leksik – noadabiy leksik unsurlar, kanselyarizm, parazit so’zlardan iborat;

e) frazeologik – frazeologik birliklarni noadabiy me’yorda qo’llashdan iborat;

g) uslubiy – so’zlashuv uslublariga rioya qilmaslikdan iborat.

Noadabiy grammatik unsurlarni ijtimoiy tarmoqda uchraydigan ayrim matnlar misolida ko’rib chiqsak.

-Assalomu alekum, apa yaxshimisiz, bachalariz yaxshimi?

-Ha, zo’rman. Yaznam qanday yaxshimila, nimala qilopsizla?

-O’zlaring nima qilopsila?

-Manam shu. Kuyoviz ketganla Samarqandga. Man bachala bilan uygaman. Biza tomonlaga qachon kelasiz bir aylanib.

Noadabiy unsurlar – *-iz* (-ngiz egalik sh.), *-la* (-lar hurmat ma’nosidagi sh.), *-op* (-yap hozirgi zamon sh.), *-a* (-lar ko’plik sh.), *-la* (umumlashtirish ma’nosidagi sh.), *-siz* (-siz shaxs-son sh.);

Unda rosa topishiptida-a?

-Nima bo’sayam o’zimizi qishlag’imizi to’ylari boshqachaya. Mazza qivorasan.

-Madini kuzatyatkanda ayasi yomon yig’lavordiya, o’zimi zo’rg’a tuttim. Haqqatta tan olish kere.

Noadabiy unsurlar – *-ip* (-ib ravishdosh sh.), *-i* (-ni kelishik. sh.), *-yatkan* (-yotgan sifatdosh sh.), *-ti* (-di zamon sh.), *-ta* (-dan kelishik sh.);

Qizla iftorliga sinfdoshla yig’ilishvotganakan.

Qatgadir borili uchchalamiz.

Bilmadim, mani rasa borgim kevotti. Kellarine...

Uje hamma o’zgarip ketgande o’rto.

Hilolapammiope.

Noadabiy unsurlar – *-la* (-lar ko’plik sh.), *-votgan* (-yotgan sifatdosh sh.), *-ili* (-aylik mayl sh.), *-votti* (-yapti zamon sh.), *-ip* (-ib ravishdosh sh.), *-in* (-ing shaxs-son sh.), *-de* (-da yuklama sh.), *-mi* (-ni kelishik sh.);

Bir gun o'rmondo getib adik, yo'limizdon biryoni yenchilib getgan arik qoqilori chiqdi. Og'om bilan indamine yo'limizdo dovom atavardik. Uya opporgonimizdo hazzatib murobbo attirib yir adik dab o'ylodik.

Noadabiy unsurlar – *-don* (-dan kelishik sh.), *-lori* (-lari egalik sh.), *-mine* (-mayin bo'lishsizlik sh.), *-do* (-da kelishik sh.), *-lo* (*-la* fe'l yasovchi sh.).

Tilshunos-ekspert tomonidan har bir shaxsiy yozishma o'rganilar ekan, noadabiy grammatik shakllarning soni va kategorial mansubligi muhim ahamiyatga ega. Bu psixolingvistika sohasi bilan ham bog'liq va shaxsiy yozishmalarning morfologik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, matn muallifining nutqiy o'ziga xosligini o'rganish va shu orqali uning yashash hududini aniqlashga katta xizmat qiladi. Psixolingvistika sohasida harakatning predmetlashganligi koeffitsienti metodi mavjud bo'lib, unda shaxs nutqida so'z turkumlarining qo'llanilish darajasiga ko'ra shaxs xarakter-xususiyati tahlil qilinadi. Tahlil natijasiga ko'ra, o'z nutqida, asosan, “ot” turkumiga mansub so'zlardan foydalangan holda tuzishga intilayotgan odam o'zi so'z yuritayotgan obyekt to'g'risida aniq bir fikrni, ushbu obyekt funksiyalarini, ya'ni uning o'zi aslida nimaligini, u qanday vazifa bajarishi mumkinligini anglay olmagan odam nutqidir. Fe'l va sifat so'z turkumidagi so'zlardan yetarlicha foydalangan inson, nisbatan, harakat-xususiyati aniq bo'lgan shaxslardir. Shuningdek, ot va fe'lga xos noadabiy grammatik kategoriyalarning ifodasi ham shaxsning harakati xususiyatini aniqlashga yordam beradi.

Buni sifat va miqdor deb atash mumkin. Bu usul shaxsiy yozishmalarni lingvistik tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Anonim xat muallifini aniqlash uchun gumonlanuvchilarning har biridan kamida o'ntadan yozishma namunasi olinadi. Shu to'plangan matnning tashkil etuvchi birliklari kategoriyalashtiriladi. Bunda har bir kategoriyaga oid birlikning soni, turi, me'yoriy ifodalanishi kabi xususiyatlari tahlil qilinadi. Shu asosda anonim xat muallifining nutqiy o'ziga xos tomonlarini farqlash mumkin. Xorazmda noadabiy grammatik shakllar kam uchraydi. Bu hudud shevalarida noadabiy leksik unsurlar ko'pchilikni tashkil etishi mumkin (bu keyingi hududiy tahlil misolida beriladi). Toshkent va uning atrofida esa noadabiy leksik unsurlar sakkiztani tashkil etadi. Navoiy va Andijon hududlarida bu shakllar o'rta me'yorda qo'llaniladi. Tahlil xulosasiga ko'ra, nisbatan Toshkent va uning atrofida noadabiy grammatik shakllar shaxsiy yozishmalarda faol qo'llaniladi. Xorazm va uning atrofida esa noadabiy grammatik shakllar, nisbatan, kam ishlatiladi. Ushbu tahlil gumonlanuvchi shaxsning noadabiy grammatik shakllarining miqdori va sifatini alohida korpus sifatida shakllantirish uchun asos vazifasini bajaradi. Bu tahlil asosida noma'lum shaxsning yozma nutqiga xos xususiyatlarini aniqlash va uning umumiy portretini gavdalantirish mumkin. Bu keyinchalik istiqbolli natijalarga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy tarmoqlar tilidagi noadabiy grammatik unsurlar nafaqat nutqiy qulaylik, balki foydalanuvchining lisoniy identifikatsiyasini ta'minlovchi asosiy vositadir. Ushbu unsurlar tasnifi shuni ko'rsatadiki, virtual muloqotda adabiy tilning qat'iy me'yorlari o'rnini jonli so'zlashuv va hududiy sheva elementlari egallamoqda.

Xulosa qilib aytganda, morfologik shakllarning qisqarishi, sintaktik tartibning erkinlashishi va shevaga xos qo'shimchalarning yozuvga ko'chishi internet tilining o'ziga xos “virtual grammatikasi”ni shakllantirdi. Bu holat tilning jonli evolyutsiyasini aks ettirib, ijtimoiy tarmoqlarni o'zbek tili taraqqiyotining yangi bir bosqichi sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Белова А.В. Лингвопрагматическая характеристика обратимой эпистолярной коммуникации: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2005.
2. Lewandowski T. Linguistisches Wörterbuch (in 3 Bänden). [Текст] / Th. Lewandowski // 6.Auflage. Heidelberg-Wiesbaden: Quelle&Meyer, 1994.
3. Sheraliyev Sh.E. O‘zbek tili sharqiy Xo‘jand shevalarining grammatik kategoriyalari: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2001.
4. Цейтлин С.Н. Речевые ошибки и их предупреждение: Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1982.
5. То‘rayeva D.A. Nutqda shaxs ruhiy holatining namoyon bo‘lishi: Mag. ...diss. – Toshkent, 2017.